

זכרו תורת משה

מים ראשונים: כבר הקדשנו דף כללי [להפטרות שבת הגדול במלאכי פרק ג](#) והפעם נבקש להתמקד במלים "זכרו תורת משה עבדי" אשר נשמעות כמעין צוואה לדורות מפי אחרון הנביאים בישראל בתחילת בית שני. הביטוי "תורת משה" מופיע בתנ"ך ארבע עשר פעמים: שבע בנביאים (יהושע, מלכים, מלאכי) ושבע בכתובים (עזרא, נחמיה, דניאל, דברי הימים). בתורה עצמה מופיעים ביטויים כמו: "התורה אשר שם משה" או "תורה ציוה לנו משה", אבל לא "תורת משה".

זְכְרוּ תוֹרַת מֹשֶׁה עַבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחֹרֵב עַל־כַּל־יִשְׂרָאֵל חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים: הִנֵּה אֲנִי שֹׁלַח לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם ה' הַגְּדוֹל וְהַנּוֹרָא: וְהִשִּׁיב לִבְאֲבוֹת עַל־בְּנֵיהֶם וְלֵב בְּנֵיהֶם עַל־אֲבוֹתָם פְּרָאבוֹא וְהִפִּיתִי אֶת הָאָרֶץ חָרָם: (מלאכי ג כב-כד, סוף הפטרת שבת הגדול).¹

אבן עזרא שמות פרק לב פסוק א²

יש אומרים כי זה אהרן איננו אחי משה. וזה אין אמת, כי לא מצאנו אחר ששמו כן. גם כן יוכל הטוען לטעון על דבר מלאכי: "זכרו תורת משה עבדי" (מלאכי ג כב), אולי משה אחר היה.³

רד"ק ירמיהו פרק לא פסוק ל

וכל הענין כמו שמפרש והולך כי לא תהיה חידוש הברית אלא קיומה. והרי אומר מלאכי חותם הנביאים בחתימת דבריו: "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים". וכל אותה הפרשה עתידה כמו שחתם: "הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא". הרי אתה רואה כי לא תהיה לעולם תורה חדשה, אלא אותה שנתנה בהר סיני כמו שכתוב: "אשר צויתי אותו בחורב".⁴

ספרי דברים פיסוקא מא

הרי הוא אומר: "עיניך ברכות בחשבון על שער בת רבים" (שיר השירים ז ה). עיניך - אלו זקנים המתמנים על הצבור ... בריכות - מה בריכה זו אין אדם יודע מה שבתוכה, כך אין אדם עומד על דברי חכמים. בחשבון - בחשבונות שנגמרים בעצה ובמחשבה. היכן נגמרים? בבתי מדרשות - על שער בת רבים. מה הוא אומר: "אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק"? אם עשיתם את התורה קוּו לאלהיה שאמרתי לו: "לך שוב לדרכך מדברה דמשק". ואומר: "זכרו תורת משה עבדי וגוי הנה אנכי שולח לכם את אליה וגוי והשיב לב אבות וגוי".⁵

¹ אנו עומדים לא רק בסוף ספר מלאכי שהוא סוף תרי עשר, אלא בסוף הנבואה בישראל. וכבר העירו רבים וטובים על המשמעות המיוחדת של הזכרת "זכרו תורת משה" בהקשר זה וגם על הצירוף של ההבטחה על שליחת אליהו בבווא המועד. עתידה הנבואה להתחדש בקץ הימים, וע"י אליהו דווקא. אך בינתיים, בתקופה הארוכה והקשה שבין הפסקת הנבואה לחידושה בימות המשיח, אין לנו אלא תורת משה. החכמה יורשת את הנבואה, תלמיד החכם את הנביא. "חכם עדיף מנביא", "ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים" (בבא בתרא יב ע"א). וזה נושא גדול ונכבד שנדון בו א"ה בפעם אחרת. הפעם נתמקד בביטוי "זכרו תורת משה".

² ציטטה זו של אבן עזרא לקוחה מפירושו לפרשת חטא העגל בספר שמות, לא מפירושו לספר מלאכי. גם פירוש רד"ק להלן איננו מספר מלאכי, אלא מספר ירמיהו כפי שמוסבר בהמשך. מועטים דברי הפרשנים "על הדף" המתייחסים לפסוק שלנו במלאכי. רש"י איננו מבאר פסוק זה כלל.

³ הסניגוריה שניסו מי שניסו ללמד על אהרן בחטא העגל לומר שאין זה אהרן הכהן אחיו של משה אלא אדם אחר בשם אהרן, מלבד שאיננה אמת, אומר אבן עזרא, יצא שכרה בהפסדה. כי אז מה נאמר ש"זכרו תורת משה עבדי" שבמלאכי הכוונה למשה אחר? הרי רבים מתנגדי תורת ישראל ומסלפיה יקפצו על מציאה זו. אבל מעניין שמכל הפסוקים בתורה ובתנ"ך מציין אבן עזרא דווקא את הפסוק שלנו במלאכי "זכרו תורת משה" (מתוך ארבעה עשר האזכורים של ביטוי זה בתנ"ך, מיהושע ועד דברי הימים). אולי כדברינו בהערה 1 לעיל, משום שזו סוף הנבואה וזו גם נקודת הזמן ההיסטורית הרחוקה ביותר ממתן תורה. ראה אבן עזרא עצמו בפירושו לפסוק הראשון בספר מלאכי: "יש אומרים שהוא עזרא, ולפי דעתי שהוא שמו כאשר הוא כתוב והוא סוף הנביאים ובעבור זה הזהיר זכרו תורת משה עבדי כי במותו נפסקה הנבואה בישראל".

⁴ פירוש זה של רד"ק (ר' דוד קמחי, מחכמי פרובנס, מאה 12) הוא על הפסוק בירמיהו לא ל: "הנה ימים באים נאם ה' וזכרתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה". חידוש הברית, אומר רד"ק, לא ברית חדשה (מסיבות ברורות). בדומה לאבן עזרא לעיל הוא נעזר בפסוק "זכרו תורת משה" שנאמר ע"י מלאכי חותם הנבואה בישראל, על מנת להזים דעות של כתות (נוצרים?) ממתנגדי תורת ישראל שניסו לפרש פסוק זה כאילו תבוא תורה חדשה שאיננה תורת משה. זאת ועוד, לא רק "זכרו תורת משה" יש כאן, אלא גם קנאותו של אליהו "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא". אליהו של: "קנא קנאתי לה' אלהי צבאות כי עזבו בריהן בני ישראל" (מלכים א יט ז), וודאי לא יכול להיות מזהה עם ברית חדשה.

⁵ מדרש זה מעלה על נס, בצורה מפויסת ורכה, את לימוד התורה כערך עליון בחיי עם ישראל, לא רק בעקבות הפסקת הנבואה, אלא, כך נראה, גם בעקבות חורבן הבית. "מיום שחרב בית המקדש אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד" (ברכות ח ע"א). לימוד תורה צנוע ומכונס של עצה ומחשבה עמוקה, לימוד שבזכותו נזכה בבווא העת לפעמי המשיח ולחידוש הנבואה. בינתיים, אין לנו אלא בתי מדרשות.

מלבי"ם משלי פרק כט יח

"באין חזון יפרע עם ושומר תורה אשרהו". כשסיים חותם הנביאים את נבואתו, אמר: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וכו' זכרו תורת משה עבדי", כי כל עוד שהיתה הנבואה בישראל היו הנביאים באים במלאכות ה' להישיר את העם. אולם בעת שנסתם חזון, צריכים הם לזכור את התורה, וזהו שכתוב: "באין חזון יפרע עם", ואז: "ושומר תורה אשרהו", ישיג האושר ע"י שמירת התורה, שתעמוד במקום החזון והנבואה.⁶

מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מס' דשירה פרשה א

וכן אתה מוצא שכל דבר שאדם נותן נפשו עליו נקרא על שמו. בשלושה דברים נתן נפשו משה עליהם ונקראו על שמו. נתן נפשו על התורה ונקראת על שמו שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי". והלא תורת אלהים היא, שנאמר: תורת ה' תמימה משיבת נפש! הא מה תלמוד לומר תורת משה עבדי? לפי שנתן נפשו עליה נקראת על שמו.⁷

מסכת שבת דף פט עמוד א

אמר רבי יהושע בן לוי: בשעה שירד משה מלפני הקב"ה, בא שטן ואמר לפניו: ריבוננו של עולם, תורה היכן היא? אמר לו: נתתיה לארץ. הלך אצל ארץ, אמר לה: תורה היכן היא? אמרה לו: "אלהים הבין דרכה וגו'. הלך אצל ים ואמר לו: אין עמדי. הלך אצל תהום, אמר לו: אין בי... חזר ואמר לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, חיפשתי בכל הארץ ולא מצאתיה. אמר לו: לך אצל בן עמרם. הלך אצל משה, אמר לו: תורה שנתן לך הקב"ה היכן היא? אמר לו: וכי מה אני שנתן לי הקב"ה תורה? אמר לו הקב"ה למשה: משה, בדאי אתה? - אמר לפניו: ריבוננו של עולם, חמודה גנוזה יש לך שאתה משתעשע בה בכל יום. אני אחזיק טובה לעצמי? - אמר לו הקב"ה למשה: הואיל ומיעטת עצמך - תקרא על שמך, שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי וגו'".⁸

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד קפא

וכיון שעלו לו סוף מ' יום נשתכחו לו כולם בשעה אחת. עד שקרא לו הקב"ה ליפיה שר של התורה ונתן לו למשה במתנה, שנאמר: "ויתנם ה' אלי". ואח"כ נתקיימה בידו. ומנין שנתקיימה לו? שנאמר: זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים. תורה - אלו תורה נביאים וכתובים. חקים - אלו הלכות ושמועות. ומשפטים - אלו אגדות ותוספות. וכולם נאמרו לו למשה בסיני.⁹

⁶ פירוש מלבי"ם (הרב מאיר ליבוש ב"ר יחיאל מיכל ויזר, מאה 19, מזרח אירופה) מצטרף לקו שראינו בספרי ובפירוש רד"ק לעיל, באשר לאזכור "תורת משה" בחתימת הנבואה ע"י מלאכי. תוספת הפירוש שלו הוא אזכור ה"חזון" כשם לנבואה והזדקקות לפסוק מספר משלי דווקא, שהוא ספר מהכתובים - מספרות החכמה. החכמה, ירשת הנבואה היא שמזיהרה: "באין חזון יפרע עם". והיא גם זו שמציעה את התרופה: "ושומר תורה אשרהו". משה הוא גדול הנביאים וגם ראש לחכמים. אם ניטל החזון, אם פסקה נבואת משה ממנה באות כל שאר הנבואות ("נביא כמוני יקים לך ה'"), "שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו", פירוש המשנה לרמב"ם סנהדרין י א), ניצמד לתורת משה ממנה באים כל חידושי התורה, כל מה שתלמיד וותיק עתיד לחדש. על התפר בין הנבואה לחכמה, ראה כפירות הנביא לסנהדרין בילקוט שמעוני ישעיהו רמז שפה שכבר ישעיהו ועובדיה (ונביאים אחרים במשמע), לא היו מתנבאים אלא מפי הקב"ה ומפי הסנהדרין. ראה דברינו [חזון ישעיהו](#) בשבת דברים - חזון.

⁷ הדברים מזכירים את דברי הגמרא בקידושין (דף לב) לגבי הרב שיכול למחול על כבודו בניגוד למלך שאינו יכול) דווקא משום שהתורה היא שלו. וכן במסכת ע"ז יט ע"א: "אמר רבא: בתחילה נקראת (התורה) על שמו של הקב"ה ולבסוף על שמו (של הרב) שנאמר: בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה". בהתחלה - תורת ה' ובסוף - תורתו. משמע שלא רק לגבי משה שמסר נפשו נקראת התורה על שמו, אלא בכל דור ודור תלמידי חכמים שמוסרים נפשם על לימוד התורה, התורה קרויה על שמום.

⁸ לכאורה, מדרש זה ממשיך את המדרש הקודם. "מיעטת עצמך" בדומה ל"מסר נפשו עליה". אך יש בו רעיון נוסף שאפשר לכוונתו דיאלקטיקה של תלמיד חכם. רק מי שאיננו "מנכס" את התורה לעצמו, התורה נקראת על שמו. התורה שייכת דווקא למי שאינו מעלה על דעתו שהוא שייך ומתאים להיכנס בהיכלה. וכמאמר המיוחס לסוקרטס: "החכמה האמיתית היא לדעת שאתה לא יודע", צריך להרגיש "ריחוק" מהתורה, הכרה שעם כל ידיעותך עדיין לא התקרבת להבין את מהותה, על מנת לרכוש אותה באמת. "מה שעשת חכמה עטרה לראשה עשת ענוה סנדל לעקבה" (שיר השירים רבה א ט), ראה שמדרש זה מובא שם מיד לאחר מדרש קודם המסיים בפסוק: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא" ובירושלמי שבת א ג הנוסח הוא "מה שעשת חכמה עטרת לראשה עשת ענוה עקב לסולייסה".

⁹ מדרש זה מקשר את הרעיון שמשה היה לומד את התורה ושוכח בסוף ניתנה לו במתנה ("ויתן אל משה ככלותו לדבר איתו", ראה שמות רבה מאו ו וכן מדרשים רבים על פסוק זה, מובאים בדברינו [ויתן אל משה ככלותו לדבר איתו](#) בפרשת כי תשא) עם הרעיון שכל מה שתלמיד עתיד לחדש כבר נאמר למשה מסיני ("מקרא משנה הלכות תלמוד תוספתות אגדות ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו כולן נאמרו למשה בסיני" - ויקרא רבה כב א). הבסיס לקישור זה הוא הפסוק מהפטרותנו "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים". מה המסר לדורות, למי שעוסק ב"תורת משה" שכבר ניתנה? שמכאן ואילך הכל ביגיעה, "הפוך בה והפוך בה דכולה בה", יגיעת ולא מצאת אל תאמין" ואין לצפות למתנות ולפיפיה שרה של תורה שיתן לנו מתנות כמו שאירע למשה; או שמא, אדרבא, בדומה למשה, לימוד תורה של כולנו הוא בסופו של דבר במתנה. ועל"פ, המוטיב של הלכות שנשתכחו ובא תלמיד חכם והחזירן חזר במקומות רבים במדרש ושווה עיון בפני עצמו. ראה תמורה טז ע"א, סוכה כ ע"א ועוד. ראה דברינו [כי לא תשכח מפי זרעו](#) בפרשת וילך.

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד שבו ד"ה כיון שהשלים משה

ומנין שהיו"ד הוא שמו של משה? שנאמר: וידי משה כבדים. כשם שהיו"ד משמשת על כל האותיות של שם המפורש, כך שימש משה התורה כולה שניתנה מידו של הקב"ה לידו של משה ונקראת על שמו, שנאמר: זכרו תורת משה עבדי. א"ל הקב"ה: כל השבח הזה כתבתי עליך, על מה אתה מצטער? על הן קרבו ימיך למות?¹⁰

שבת שלום וגדול

מחלקי המים

¹⁰ המקור של מדרש מאוחר זה הוא פסיקתא דרב כהנא נספחים פרשה א המתאר את מיתתו של משה ודורש את הפסוק "הן קרבו ימיך למות" אבל כאן הדברים ברורים יותר. "זכרו תורת משה עבדי" הוא נימוק להשלמת משה עם מיתתו. דברי מלאכי הם התשובה לתחנוני משה "ואתחנן אל ה'". מי שזכה להיחרט לנצח בתולדות עם ישראל (והאנושות כולה) באמצעות התורה שמסר נפשו עליה, אינו צריך להתחנן כל כך להישאר עוד קצת בחיים (או לחילופין לא למות כלל, היינו, חיי נצח פיסיים בעולם הזה). דברי חכמים ותורתם הם זיכרוןם האמיתי. זה רעיון מעניין, אך ניתן להתווכח עליו. שהרי גם אמרו חז"ל: "הוא היה אומר יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא ויפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה" (מסכת אבות פרק ד משנה יז).